

ELEMENTE ALE CODULUI POLITEȚII ÎN EPOCA FANARIOTĂ: FORMULE CARE AU CA FORMANT UN NUME DE RUDENIE ORIENTAL

ALINA-GEORGIANA FOCȘINEANU

Facultatea de Litere, Universitatea din București
georgiana.focsineanu@litere.unibuc.ro

Cuvinte-cheie: referire, termeni de rudenie, influența orientală, epoca fanariotă.
Keywords: reference, kinship terms, Oriental influence, Phanariot Rules.

1. INTRODUCERE

Lucrarea ia în discuție folosirea unor formule de referire care conțin un nume de rudenie de proveniență orientală în unele texte din secolul al XVIII-lea și reprezintă o sinteză a rezultatelor expuse pe larg în teza de doctorat *Modele orientale în exprimarea politeții în limba română în epoca fanariotă*, susținută în noiembrie 2018 la Universitatea din București și publicată în 2019 sub același titlu (Focșineanu 2019). În analiza noastră avem în vedere definirea *referirii* din *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* (2006): „(...) relația dintre expresia lingvistică (nume, cuvânt) și obiectul din realitatea extralingvistică la care se referă expresia (DLL, s.v. *reference*)¹. Cu alte cuvinte, prin această relație, „din perspectiva acestor expresii (în mod particular pronume personale, nume proprii, expresii nominale), vorbitorul identifică obiecte din realitate despre care spune ceva” (DLL, s.v. *reference*)². În același timp, ne raportăm și la opinia lui C. Emmott, potrivit căreia „analiza expresiilor de referire reprezintă un aspect important al analizei stilistice, pentru că asemenea categorii stabilesc modul în care entitățile sunt descrise” (Emmott 2006: 441)³.

În articolul *Terms of Reference* E. Dickey discută *sensul social* al unui cuvânt și *întrebuințarea vocativă* a acestuia (în adresare) și *sensul referențial* și, respectiv, *întrebuințarea sa referențială*⁴ (în referire). În opinia sa, „sensul social al unui

¹ „(...) the relation between the linguistic expression (name, word) and the object in extralinguistic reality to which the expression refers”. În toate cazurile, traducerile din engleză ne aparțin.

² „By means of referential expressions (particularly personal pronouns, proper nouns, nominal expressions), the speaker identifies objects of reality, about which he/she says something”.

³ „The analysis of referring expressions is a major aspect of stylistic analysis because such items determine the way in which entities are described”.

⁴ „(...) referential and vocative usage”.

cuvânt, atunci când este folosit în adresare, nu are în mod necesar legătură apropiată cu sensul literal al aceluși cuvânt” (Dickey 1997: 255)⁵, în vreme ce „sensul referențial este determinat de modul în care un cuvânt este folosit în mod curent în contexte non-adresative” (Dickey 1997: 257)⁶. În ceea ce privește cel de-al doilea sens, E. Dickey consideră că „este important să fie distins acest sens de o evaluare istorică sau etimologică a implicațiilor unui cuvânt” (Dickey 1997: 257)⁷.

Din aceste considerente, explicăm etimologia unor termeni de rudenie orientali folosiți în referire în epoca fanariotă, pentru a justifica întrebuițarea politicoasă a acestora. Așa cum am precizat în lucrarea sus-amintită, „înțelegem prin referirea politicoasă *întrebuițarea referențială* a unor cuvinte orientale sau formule calchiate pentru a evoca în discurs o entitate, individuală sau colectivă, care se descriu prin semul +/-deferență/ și, subsumat acestuia, +/-origine/, +/-ierarhie/, +/-poziție socială/” (Focșineanu 2019: 84).

În articolul de față ne propunem să ne ocupăm de formule care au ca formant termenii de rudenie *valide* și *zade*.

2. VALIDE

În Orientul islamic „numai maternitatea îi asigură unei femei un statut social respectabil (soțul vorbește despre soție numind-o *'umm 'awlādī* „mama copiilor mei”)” (Angheliescu 1993: 108). Această mentalitate explică folosirea supranumelor de identificare în raport cu primul născut, *kunya*, atribuite părinților imediat după nașterea primului copil. Prenumele părinților sunt anulate și înlocuite de *kunya*, comunitatea referindu-se la părinți sau adresându-li-se prin formule ca *'umm X* și *'abū X*, lit. „mama lui X”, „tatăl lui X” (X fiind numele primului copil). În același timp, încă din preislam exista mentalitatea potrivit căreia „titlul onorific de *'Umm* („mama lui”) și *'Abū* („tatăl lui”) era cel mai prețuit lucru pentru orice arab” (Rogerson 2007: 90).

Turcismul *valide* provine dintr-un etimon îndepărtat arab (HE, s.v. *valide*). În limba arabă participiul activ al verbului *walada* „a naște” și corespondentul său feminin s-au specializat și, în urma terminologizării, au intrat în vocabularul rudeniei, fiind sinonimi cu numele de rudenie *'abū* „tată”, respectiv *'umm* „mamă”: *wālid* „cel care dă naștere”, *wālida* „cea care dă naștere” (LS, QM, s.v. *w.l.d.*). Așadar, în spațiul arabo-turc *wālida*, respectiv *valide* sunt folosite reverențios în referire.

⁵ „(...) the social meaning of a word when used as an address does not necessarily have a close connection to that word’s literal meaning”.

⁶ „(...) referential meaning is determined by the way that a word is currently used in non-address contexts”.

⁷ „It is important to distinguish this meaning from a historical or etymological evaluation of a word’s implications”.

Cum în spațiul islamic mama este figura centrală a familiei, *wālida* a pătruns în limba turcă și a devenit formant al formulei de referire *valide sultan*, lit. „mama sultanului” (HE, s.v. *valide*), „sultana-mamă” (trad.ns.). La rândul său, și turcismul *sultan* are etimon îndepărtat arab (HE, s.v. *sultan*; NS; TDK), *sulṭān*. Derivat de la rădăcina triconsonantică *s.l.ṭ* (LS, QM, s.v. *s.l.ṭ*), al cărei sens general este legat de ideea de putere și, mai ales, de deținere a acesteia, arabismul *sulṭān* avea sensul originar de „deținător al puterii”.

În limba română arabismul a intrat prin limba turcă, tc. *valide (sultan)* având sensurile „titlu purtat de mama sultanului, persoană care purta acest titlu” (DLR, s.v. *validea*; Suciu 2010: 794). *Valide* a fost intens folosit în țările române în variantele *valede*, *valede-sultana*, *sultană valide*, *validea* sau *valide* (Suciu 2010: 794), încă din 1693 și până în prima jumătate a secolului al XX-lea. Variantele *valede*, *valide* și *validea* sunt o consecință a elipsei lexicalizate (Ágel 1991: 24-48) care a avut loc pe teren turcesc (Suciu 2010: 794): tc. *valide sultan* > *valide*.

Am remarcat că în *Istoria Othomanească*, text scris în Imperiul Otoman, numele de rudenie *valide* este folosit în tiparul nume de rudenie+nume de funcție politică (1 și 2), în vreme ce în *Cronica din Moreea*, text scris în spațiul românesc, turcismul este utilizat în varianta eliptică din turcă (3-5):

(1) „Veziru însă nu lăsă mijloc cu care să nu săvârșască râvna dă iubire dă slavă ce avea, silindu-să atât ca să înduplece pă șeih islamul să dea fetfa, cât și să aplece pă **valede sultana** pântru ca să îndemneze pă împăratul la aceasta”. (IO: 64)

(2) „Deci mai sus zisul vezir Mehmed pașa, fiind înțeleptu și vrednic și dăstoinic a umplea iarăș comoara împărătească care să răsuflese în zilele trecutului împărat, făcu a înceta și rebelione a enicerilor, ce să ațâțase dăn îndemnările Zaima **valede sultanii**, moașii împăratului Mehmed, pă care o au făcut a trece în ceialaltă lume, peste puțin, cu toți următorii săi”. (IO: 58)

(3) „Martie în 4, vineri, s-au făcut alaiul **Validelui** (...)”. (Cron. Mor.: 13)

(4) „Pentru cari s-au făcut drum, de au venit Sultan Ahmet, cu **Valida** și cu tot haremul, și cu Richiab-Caimacam, în vreme ce era și bătaia Moreii”. (Cron. Mor.: 25)

(5) „Iar pe la poalele munților, pe jos, trece o apă ce să chiamă Nehri-Chiostem; peste care iaste pod mare de lemn, ce să facea cu cheltuiala **Validelii**”. (Cron. Mor.: 32)

2. ZADE

Și numele de rudenie care desemnează generația descendentă sunt constituenți ai formulelor de referire sau de adresare. Acest fenomen lingvistic ar putea fi explicat, probabil, prin principiul genealogic preislamic „copilul aparține

tatălui” (Smith 1903: 66), preluat și de religia islamică, care s-a răspândit rapid în tot spațiul islamic, unde numele de rudenie cu sensurile *fiu*, respectiv *fiică* devin formați ai antroponimelor.

În corpusul cercetat am remarcat că *zade*, lit. „fiu” (TDK), nume de rudenie turcesc de origine persană, indică originea nobilă sau poziția socială a referentului.

În (6) ne atrage atenția rafinarea tiparului nume de rudenie+nume propriu prin inversarea constituenților (nume propriu+nume de rudenie), prin antepunerea unui titlu de respect oriental, *celebi*, și prin intercalarea unor nume de funcții sau de ranguri între titlul de respect și tiparul menționat (în 7 și 8):

(6) „Pântru această pricină mi s-au întâmplat și dispută cu înălțatul **vezir Vamali zade Selimu pașa**, ce să află într-această vreme orânduit, Nigheboli și Cuie muhafâzî, Efleacu și Duca sevahâlî baş bogu”. (IO: 9)

(7) „Ajungând la Hio luăm înștiințare cum că ar fi murit gezaerli Hasan pașa, vezirul și s-ar fi făcut vezir **celebi aga-zade Hasan pașa**, ce să afla la Rahova muhafâz”. (IO: 157–158)

(8) „**Celebi zade Hasan pașa**, după ce sosi dăspre o parte întări gătirile războiului, dăspre altă parte prea înnaltul devlet și pă craiul prusian ca să rădice asupra nemților, după datora aleanții ce făcuse cu Poarta”. (IO: 158)

Cât privește compusele sale, *beizade* și *șahzade*, am observat că acestea sunt folosite în funcție de apartenența referentului la *in-group* sau *out-group*.

2.1. BEIZADE

Th. Löbel (1894, s.v. *beizadea*) glosează turcismul *beizade* prin „fiu de bei, de principe, descendent dintr-o familie nobilă”. Lazăr Șăineanu (1900: 45) indică etimonul în tc. *beyzade* „fiu de domn”, și două întrebuițări ale turcismului în spațiul lingvistic românesc: „la turci, fiul sultanului”, „la români, fiu de domn, prinț”. În DLR (s.v., *beizadea*) este inventariat același etimon turcesc și sensul de „fiu de domn”. Discutând același etimon, E. Suci (2010: 92), arată că, la început, titlul era „purtat de fiii sultanilor”, iar mai târziu, prin extindere semantică, de cei ai domnitorilor români.

Beizade este folosit atât în *Istoria othomanicească*, cât și în alte texte românești de care ne-am ocupat: în *Istoria evenimentelor din Orient. Cu referință la Principatele Moldova și Valahia, din anii 1769–1774*, editată de V. A. Urechia (în 9, 13) și în scrisori personale (în 10) sau în acte de danie (în 11), publicate de N. Iorga. În aceste texte, referentul turcismului *beizade* este fie un membru al *in-group*-ului (9, 10), fie propria persoană (11):

(9) „Domnul înștiință Vezirul cu nume de Muscal, și ceru oaste ca să meargă asupra-le, și voe ca să-ș trimiță pe **fiu-său Beizadeaua**, la Țarigrad (...)”. (Urechia 1889: 20)

(10) „Îm scrie și **beizade**, și îm scriu ca să-i înștiințazu, atât pă Măriia Sa Vodă, cât și pă Măriia Sa beizade, pentru treaba ce am făcut, ce am isprăvit”. (SD 8: 22)

(11) „Costandin Basarab Brâncoveanu biv Vel Stolnic, **fecioru** Mării Sale Costantin **beizadea**, **nepotu** luminatului și prea-înnălțatului întru fericită pomenire răpăosatului Mării Sale Io Costandin Basarab Brâncoveanu Voevod, către Hurezi și egumenul Dionisie”. (SD 5: 196)

Autorii textelor folosesc și nume românești de rudenie care desemnează relații pe care ei le consideră semnificative pentru situația de comunicare (*fiu*, în 9, 12, 13; *nepot*, în 11), deoarece descendența referentului este foarte importantă în epoca fanariotă:

(12) „La văleatul 1781 avgust făcuse după mine spatar pă Gheorghie Mavrocordatul și logodise și pă **fii-său** cel mai mare **beizade** Constandin”. (IO: 125)

(13) „Redicară mai în urmă și pe Nicolae Draco ce era Porții Dragoman (făcând în locul lui pe Mihai **Beizadea fiul** răposatului Mihai Racoviță Voevod)”. (Urechia 1889: 19)

2.2. ȘAHZADE

Prin comparație, *șahzade*, cu etimon în tc. *şahzade* (DLR, s.v. *şahzadea*; Suciu 2010: 690) și definit prin „fiu de sultan sau de împărat” (DLR, s.v. *şahzadea*), „fiu de sultan, prinț otoman” (Suciu 2010: 690), este utilizat în referirea la un membru al *out-group*-ului local. Altfel spus, în referirea la un membru al *in-group*-ului otoman (14, 15):

(14) „(...) până veni fiul împăratului și moștenitoriul, **şahzade Selim**, ce era atunci la Amasia”. (IO: 47)

(15) „După moartea lui sultan Ahmed, Tarabooluz Ali pașa vezirul, cugetă ca să treacă în taht pă **şah zade Ibrahim**, fiul lui sultan Ahmed II, ce era în vârstă dă trei ani, cu socoteală ca să împărățească el”. (IO: 76)

La fel ca în cazul lui *beizade*, textele oferă și alte informații referitoare la descendența referentului (*cuconul Împăratului*, în 16):

(16) „Martie 3, joi, s-au făcut alaiul împăratului, ieșind Împăratul, **Şehzade**, **cuconul** Împăratului”. (Cron. Mor.: 12)

Atunci când referentul aparține unei trepte foarte înalte din ierarhia socială, tiparul nume de rudenie+nume propriu este amplificat prin adăugarea unui titlu de respect, precum *celebi* (17):

(17) „Tamerlan după toată dreptatea s-au turburat și au adus pă **șah zade Musa Celebi**, fratele lui Suleiman și l-au împărțit în locul tătâne-său în Brusa”. (IO: 23)

CONCLUZII

Sintetic, în articolul de față, am descris anumite particularități ale folosirii unor nume de rudenie de origine orientală în referirea reverențioasă în câteva texte românești din epoca fanariotă (Cron. Mor., IO, SD 5, SD 8, Urechia 1889), în contextul codului oriental al politeții și al importanței unor membri ai familiei în comunitățile din Orientul arabo-turc.

Cât privește turcismul de origine arabă *validea*, am scos în evidență preferința pentru utilizarea variantei eliptice din limba turcă.

Discutând unii termeni care desemnează generația descendentă, am arătat că *zade*, *beizade* și *șahzade* se descriu prin semele +/-descendență/, +/-ierarhie socială/ și +/-etnie/, acestea marcând specializarea numelor de rudenie în referire. *Zade* și compusele sale erau folosite pentru indicarea ierarhiei sociale sau a originii nobile a referentului, „deci pentru a-l invoca ca +/-ierarhie/ și +/-origine/” (Focșineanu 2019: 98).

SURSE

- IO** = Văcărescu, Ianache, 2001, *Istoria othomanească*, Ediție critică, studiu introductiv, note și glosar de Gabriel Ștrempel, București, Editura Biblioteca Bucureștilor.
- Cron. Mor.** = Diichiti, Constantin, 1913, *Cronica expediției turcilor în Moreea (1715)*, publicată de N. Iorga, București, Atelierele Grafice Socec & Comp.
- Urechia, V.A., 1889, *Documente dintre 1769–1800: comunicări*, București, Tipografia Academiei Române.
- SD 5** = Iorga, Nicolae, 1903, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Vol. V: *Cărți domnești, zapise și răvașe*, Partea I, București, Editura Ministerului de Instrucțiune Stabilimentul Grafic I.V. Socec.
- SD 8** = Iorga, Nicolae, 1906, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, Vol. VIII: *Scrisori de boieri și negustori olteni și munteni către Casa de Negot sibiiană Hagi Pop*, București, Atelierele Grafice Socec.

BIBLIOGRAFIE

- Ágel, Vilmos, 1991, „Lexikalische Elipsen. Fragen und Vorschläge”, *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 19, p. 24–28.
- Anghelescu, Nadia, 1993, *Introducere în islam*, București, Editura Enciclopedică.

- Dickey, Eleanor, 1997, „Forms of Address and Terms of Reference”, *Journal of Linguistics*, 33, 2, p. 255–274.
- Emmott, Catherine, 2006, „Reference: Stylistic Aspects”, in Brown Keith & Ogilvie Sarah (eds.), *Encyclopedia of Languages and Linguistics*, Amsterdam, Elsevier, p. 441–450.
- Focșineanu, Alina-Georgiana, 2019, *Modele orientale în exprimarea politeții în limba română în epoca fanariotă*, București, Editura Universității din București.
- Löbel, Theophil, 1894, *Elemente turcești, arăbești și persane în limba română*, Constantinopole, Otto Keil.
- Rogerson, Barnaby, 2007, *Moștenitorii Profetului Mahomed. Cauzele schismei dintre șiiți și sunniți*, traducere din limba engleză de Anca Delia Comăneanu, Iași, Polirom, Colecția Plural M.
- Suciu, Emil, 2010, *Influența turcă asupra limbii române. Volumul II: Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române.
- Șăineanu, Lazăr, 1900, *Influența orientală asupra limbei și culturai române*, București, Editura Librăriei Socec&Comp.

SIGLE

- DLL = Bussman, Hadumod, 1996, *Routledge Dictionary of Languages and Linguistics*, Translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi, London&New York, Routledge.
- DLR = *Dicționarul limbii române. Ediție anastatică după Dicționarul limbii române (DA) și Dicționarul limbii române (DLR)*. Sub conducerea acad. Marius Sala, acad. Gheorghe Mihăilă și dr. Monica Busuioc, București, Editura Academiei Române, 2010.
- HE = Ermiş, Hamza, 2008, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*, Istanbul, Ensar Neşriyat.
- LS = Ibn Manzūr Muḥammad Abū l-Faḍl al-Miṣrī, *Lisānu-l 'Arab* (<http://www.baheth.info/>) (Accesat în perioada noiembrie 2015–mai 2018).
- QM = Ibn Ya'qūb Al-Fayrūzābādī, *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* (<http://www.baheth.info/>) (Accesat în perioada noiembrie 2015–mai 2018).
- TDK = Türk Dil Kurumu (<http://www.tdk.gov.tr/>) (Accesat în perioada noiembrie 2015–mai 2018).

ELEMENTS OF ORIENTAL POLITENESS CODE DURING THE PHANARIOT RULES: FORMULAS CONTAINING AN ORIENTAL KINSHIP NAME

Abstract

Our paper described the particularities of using some Oriental kinship terms in eloquent reference in Romanian language during the Phanariot Rules, in the largest context of the Oriental politeness code. We highlighted the preference for using the elliptical variant *valide* of the Oriental formula *valide-sultan*. We also showed that *zade*, *beizade* and *şahzade* can be described by +/descendant/, + /social hierarchy/ and + /ethnicity/, all of them marking the specialization of kinship names in reference depending on the referent's *in-group*.